

УДК 32.01:303.42(477)

**ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ
ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ
ДУМКИ РАНЬНОМОДЕРНОЇ УКРАЇНИ**

**GENERAL HISTORICAL AND CULTURAL
PRECONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT
OF POLITICAL THOUGHT OF EARLY MODERN
UKRAINE**

Гоцуляк В. М.,

кандидат політичних наук, доцент, доцент
кафедри філософії і політології, Хмельницький
національний університет (Хмельницький,
Україна), e-mail: gotsylak@ukr.net

Gotsulyak V. M.,

candidate of political sciences, associate professor,
associate professor of the Department of Philosophy
and Political Science, Khmelnytsky National University
(Khmelnytsky, Ukraine), e-mail: gotsylak@ukr.net

Досліджено розвиток політичної думки ранньомодерної України, що є одним із важливих виявів української духовності й постає як деяка синкретична цілісність, яка сформувалася в другій половині XVI–XVIII ст. під впливом багатьох чинників суспільно-політичного, релігійного та культурного характеру.

Стверджується, що процес існування ранньомодерної України і творення модерної української нації відбувався синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі.

Підкреслюється, що церковні рухи та козацькі війни кінця XVI–XVII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності – національної свідомості.

Ключові слова: ранньомодерна Україна, Відродження, Реформація, Бароко, Просвітництво, модерна українська нація, еліта, національна свідомість.

The article analyzes the development of the political thought of early modern Ukraine, which is one of the most important manifestations of Ukrainian spirituality and emerges as a syncretic integrity that emerged in the second half of the sixteenth and eighteenth centuries, under the influence of many factors of socio-political, religious and cultural character.

It is argued that the process of the existence of early modern Ukraine and the creation of a modern Ukrainian nation took place synchronously with similar processes in Western Europe.

It is emphasized that church movements and Cossack wars of the late XVI–XVII centuries is a Ukrainian analogy of the pan-European process of the emergence of a new form of collective identity – national consciousness.

Keywords: early modern Ukraine, Revival, Reformation, Baroque, Enlightenment, modern Ukrainian nation, elite, national consciousness.

Політична думка ранньомодерної України є одним із важливих виявів української духовності й постає як деяка синкретична цілісність, що сформувалася в другій половині XVI–XVIII ст. під впливом багатьох чинників суспільно-політичного, релігійного та культурного характеру. Її зміст обумовлювався потребами осмислення різноманітності українського культурного та політичного життя в другій половині XVI–XVII ст., в добу, яку історична наука називає ранньомодерною або домодерною.

Дотримуючись сучасних підходів до періодизації української історії, що представлені в сучасній історичній науці, використання понять «ранньомодерна» і «модерна» Україна є доцільним і обґрунтованим. Загальновизнані критерії та характеристики історії західноєвропейського суспільства цілком поширюються й на аналіз тих історичних, суспільно-політичних, культурних

процесів, що відбувалися в Україні з другої половини XVI до XVIII ст. [1; 9; 14]. Деякі дослідники вважають, що застосовуючи загальну світову схему, початком модерної доби української історії є Люблінська унія 1569 року [4].

Вводячи в науковий вжиток поняття «ранньомодерна» («домодерна»), «модерна» Україна, ми усвідомлюємо європейський контекст її розвитку на тих чи інших історичних етапах. Незважаючи на домінуючу візантійсько-руських засад буття українського світу, є всі підстави вважати українську історію частиною європейської, а в українській духовній культурі в цілому і в творчості видатних українських мислителів вбачати впливи європейських за змістом культур – Відродження, Реформації, Бароко, Просвітництва.

Можна стверджувати, що процес існування ранньомодерної України і творення модерної української нації відбувався синхронно з аналогічними процесами у Західній Європі. Церковні рухи та козацькі війни кінця XVI–XVII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності – національної свідомості. На думку Я. Грицака, враховуючи час творення української ідентичності, можна вважати, що початок ранньомодерної доби України тотожний з початком витворення цієї ідентичності. А XVIII ст. є межею її існування перед початком нової доби – модерної (XIX ст.), коли відбувається національне відродження, а національна свідомість поширюється серед мас [1]. З цим погоджується і Г. Касьянов, зауважуючи, що в «домодерні» і «модерні» часи термін «нація» вже існував у суспільному лексиконі, побутовав у суспільній свідомості еліт.

Становлення політичної думки домодерної України супроводжується прагненнями усвідомити зміст понять «руський народ», «Русь», «Україна», а перші етапи її розвитку обмежуються двома визначними для української історії подіями, значення яких важко переоцінити – Люблінською унією 1569 року, наслідком якої стало включення основної частини українських земель до складу Речі Посполитої і Національною революцією середини XVII ст., яка завершилася утворенням Української козацької держави.

До цього часу перебування колишніх земель Київської Русі у складі Великого князівства Литовського супроводжувалося досить рівним ставленням до української культури та української мови. Українська та білоруська аристократія, незважаючи на своє православне походження, могла посідати високі посади при княжому дворі. В основі Литовського статуту, який регулював життя громадян держави, були норми Руської правди.

Значно гіршим було становище українців під владою Польщі. Православна шляхта була обмежена в своїх правах, їй не дозволялося займати державні посади. Українська еліта з метою збереження своїх станових привілеїв масово переходила в католицизм. В містах привілейоване становище займали ремісники з Європи, а не

українці. Для українських селян вводилася панщина.

Згідно з Люблінською унією Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднувалися в одну державу – Річ Посполиту під владою польського короля. Декларативна рівність обох частин Речі Посполитої обернулася тим, що Велике князівство Литовське опинилося в підпорядкованому становищі й зберігало лише певні ознаки державності – окреме законодавство і суди, окремі вищі адміністративні посади, свою фінансову систему і військо.

Люблінська унія стала можливою великою мірою завдяки підтримці української та білоруської шляхти в її прагненні мати такі ж самі привілеї, як і польська шляхта. Українські князі, спираючись на традиції Київської Русі, не бажали змінювати існуючий стан речей і навіть після прийняття Люблінської унії намагалися вести самостійну зовнішню політику, щоб змінити статус українських земель. Поширювалася також ідея про своєрідну східноєвропейську федерацію, яка включала б Україну як васальну державу з князем Острозьким як її правителем [2, с. 480]. Тобто очевидними були прагнення зменшити підпорядкування Польщі. Подібні плани українські магнати мали і пізніше, причому все більшу роль у них починає відігравати окрема соціальна сила – українське козацтво.

Після Люблінської унії в Україні відбувалися великі економічні та політичні зміни, впродовж XVI ст. на більшій частині Польщі встановлюється фільварково-панщинна система, відбувається повне закріпачення селян. Економічне становище міст погіршувалося, проте зростає кількість малих містечок, що сприяло розвиткові торгівлі.

В суспільно-політичному житті провідну роль починають відігравати великі землевласники. У Східних районах України створюються осередки ремесла і торгівлі, а також козацькі поселення, які виконували функцію оборони кордону від татарських нападів вздовж межі з «диким полем».

На думку Я. Ісаєвича, Люблінська унія поряд з негативними наслідками мала й позитивні. І чи не найважливішим з них було те, що більшість українських земель об'єднувалися в складі однієї держави. Центральні і північно-західні землі в складі Речі Посполитої зберегли певні особливості в устрої і праві, користувалися Литовським статутом, використовували руську (українсько-білоруську) писемну мову не тільки в місцевих судах і урядах, але й в актах коронної канцелярії [2, с. 481].

Для багатьох членів місцевих еліт польське правління означало заміну місцевих православних та церковнослов'янських традицій на нові римо-католицькі цінності. У прагненні зайняти належне місце в політичній системі польської держави, українська аристократія, великі магнати та шляхта все менше спиралася на православну традицію та освіту. Це впливало на процеси асиміляції верхівки українського суспільства. Політичні процеси, процеси покатоличення, мовна та культурна асиміляція були тісно пов'язаними. І безпека

цього усвідомлювалася в суспільстві. На початку XVII ст. Мелетій Смотрицький пише трактати «Пересторога» і «Тренос або плач православної Руської церкви», в яких вказує на небезпеку втрати для Русі краших родів. Перелік Мелетія Смотрицького налічує тридцять одне родові прізвище (князі Слуцькі, Заславські, Острозькі, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Ходкевичі, Сапєги, Потії), багато з яких згадуються і в пізній історії польської шляхти [11].

Асиміляції піддалися переважно найвищі верстви руської спільноти, але під впливом польської культури і латинської церкви асиміляція відбувалася також і в середовищі середньої шляхти.

В соціально-політичному вимірі польська експансія і процеси асиміляції сприяли формуванню класу польських і українських колонізованих магнатів («княжат»), які володіли великими землями та маєтками і навіть мали власні війська.

Специфіка української політичної історії XVI–XVII ст. фіксується в політичних поглядах шляхти і особливо великих українських магнатів. З. Когут зазначає, що як справжні «княжата», «крулев'ята» вони проводили внутрішню і зовнішню політику, незалежну і навіть протилежну до політики Польської держави. Їхні вчинки, мотивовані вірою, особистими амбіціями, придворною дипломатією або чистим авантюризмом, мали далекосяжні політичні та міжнародні наслідки [3, с. 14]. Більше того, політичні погляди українського владного класу мали значення для політичного життя всіх східних слов'ян.

Про політичні впливи представників відомих українських родин у Речі Посполитій свідчить той факт, що у 1669 році польським королем став Михайло Корибут, син Яреми Вишневецького. А його наступником був славетний Ян III Собеський, рід якого також був пов'язаний з Україною і володів тут величезними маєтностями.

На думку І. Шевченка, політика великих українських колонізованих магнатів і середньої шляхти вела до занепаду Речі Посполитої, а магнати-українці за походженням чи власники українських земель приклалися до розвалу Польщі: магнати ставилися вороже до створення централізованої виконавчої влади і тим самим не лише послаблювали внутрішню демократію польського шляхетського стану, але й опиралися реформам, необхідним для того, щоб Польща стала однією з модерних держав XVIII ст. [13, с. 146].

З іншого боку, відчуваючи загрозу з боку українського козацтва та козацької верхівки в претензії на рівні зі шляхтою права, польська соціальна і політична верхівка не бажала вирішувати «українське питання». А це також вело до занепаду Речі Посполитої в майбутньому.

Польське панування неминуче впливало на стан українського суспільства і української культури аж до середини XVIII ст. Однак, на думку багатьох істориків, польська експансія на Схід мала не завжди позитивне значення для самої Польщі. Так І. Шевченко у своїй праці «Україна між Сходом і Заходом» пише про те, що дехто з польських

істориків з жалем зазначає, що краще б енергія, затрачена на підкорення східних територій, була покладена на створення нової централізованої держави – стану, якого Польща так і не встигла досягти перед поділами. Такий хибний шлях на кінець XVIII ст. привів до розпаду польської державності й загальмував формування сучасної польської нації. Ба більше, Польща так і не спромоглася ані вирішити українського питання, ані відвернути вибуху Великої Козацької війни [13, с. 146–147].

З часу прийняття Люблінської унії і до середини XVII ст. посилюється не лише активність старих еліт, але й з'являється нова сила – козацтво. Остання чверть XVI і перші десятиліття XVII ст. – це час козацьких повстань, які продемонстрували могутність нової соціальної структури та її державотворчі можливості. Крім того, це доба кардинальних реформ у релігійному житті, в цей час виникають нові організаційні структури українського життя – об'єднання української інтелектуальної та літературної еліти і братства, з'являються нові навчальні заклади, поживається літературна діяльність. Завдяки єднанню православних діячів, представників культурно–освітніх об'єднань з політичним підтримкою українського козацтва стало можливим відновлення в 1620 році православної ієрархії всупереч волі польського уряду і всіх структур тодішньої польської держави.

Суттєвий вплив на характер і форми процесів, що відбувалися в суспільно–політичному житті України другої половини XVI–XVII ст., мали події церковної боротьби і запровадження на українських землях Унії. Поділ Київської митрополії на православну та унійну сприймався сучасниками і наступними поколіннями як національна трагедія, як втрата власної духовної totoжності. В результаті гострої суперечки між українськими книжниками, що захищали православну віру і православну церкву, і прихильниками унійної доктрини виник цікавий і неповторний духовний феномен – полемічна література (Клірик Острозький, Іпатій Потій, Христофор Філалет, Герасим Смотрицький, Захарія Копистенський та ін.). У богословських творах представників обох «грецьких» конфесій обґрунтовувалися концепції єдності християнських церков (В. Рутський, П. Могила). Слід зазначити, що релігійна полеміка, яка поширювалася в Україні в кінці XVI–XVII ст., як правило, завжди пов'язувалася з гострими політичними суперечностями, а в релігійній боротьбі завжди окреслювалися політичні інтереси тодішніх українських еліт.

Великий вплив на розвиток української спільноти здійснювала польська культура кінця XVI–XVII ст. Вона стала транслятором європейських ренесансних і реформаційних ідей не лише в Польщі, а й на литовських та українських землях. Саме через Польщу і польську культуру українці долучалися до здобутків західноєвропейської ренесансної культури.

Культурно–освітній рух, який почався в Україні в кінці XVI – першій половині XVII ст.,

і поширювався під впливом ідей Відродження та Реформації, також набував помітних політичних рис. Прагнення отримати західну гуманістичну освіту стимулювало багатьох вихідців з України змінити віросповідання і перейти в католицтво (Станіслав Оріховський, Юрій Дрогобич, Павло Русин). І це також мало свої політичні наслідки. Слід також усвідомлювати те, що європейські за походженням культурні епохи – Ренесанс Реформація, бароко – в чистому вигляді в Україні не існували [7]. Йдеться про синтез, взаємопроникнення ідей православно–руського мислення та ідей європейської культури. Проте наслідком поширення західноєвропейських ідей в Україні стало те, що їх впливи були найбільш широкими і відчувалися в різних сферах життя, в тому числі й політичній.

Україна, звісно, зазнала впливу гуманістичних ідей. Так, в українській культурі XVI–XVII ст. були помітними явища і процеси ренесансного характеру – поширюються ідеї громадянського гуманізму, розуміння людини як активної й діяльної істоти, утверджується цінність праці (передусім, духовної, але не тільки). Зрозумілим є те, що такі зрушення в духовному житті України не могли розвинути до рівня національної ренесансної культури, як це було, наприклад, у Західній Європі. Йдеться лише про окремі елементи гуманістичної свідомості та окремі тенденції в розвитку української культури [7; 5; 12].

В Україні Ренесанс не знайшов адекватної за європейськими зразками реалізації. Тут поширювався північноєвропейський варіант гуманізму в тісній єдності з ідеями Реформації. У цьому зв'язку цілком зрозумілим є інтерес до релігійної тематики в середовищі українських книжників, церковних діячів та інтелектуалів.

Реформаційно–гуманістичні ідеї в Україні розроблялися на ґрунті східнослов'янських форм духовності і греко–руської культури. Українські книжники використовували реформаційні ідеї передусім для відродження східного християнства і зміцнення православної церкви. Як відзначають дослідники, в кінці XVI – на початку XVII ст. в Україні виникла своєрідна східнослов'янська версія реформаційної та гуманістичної ідеології [7, с. 130].

Сприятливим ґрунтом для поширення ідей західноєвропейської культури була поширена в Польській державі за часів Сигізмунда I політична та релігійна толерантність. Примус і утиски іновірців почалися в XVII ст., і це стало причиною багатьох політичних невдач Польщі. Особливо погіршилося становище православної церкви, коли свій вплив в Україні поширював орден єзуїтів.

Суб'єктом трансляції гуманістичної свідомості на український ґрунт і формування політичної культури була перша українська інтелігенція – представники освіченої верхівки українського суспільства, філософи, вчені, літератори. Як пише М. Попович, процес зародження української інтелігенції, досить високого рівня освіченості, почався ще тоді, коли Україна входила до

королівства Польського та Великого князівства Литовського [10]. При цьому українською інтелігенцією слід називати лише тих її представників, хто усвідомлював себе українцем, «русином» і постійно на цьому наголошував. Конфесійні чи мовні ознаки тут не відігравали основної ролі.

В інтелігентському середовищі, яке формувалося в Україні в XVI–XVII ст., поширювався новий світогляд, зароджувалися нові форми ментальності, утверджувалися нові зразки життя. Перша українська інтелігенція виражала інтереси світської аристократичної верхівки і міського патриціату і в умовах ранньомодерної України мала можливість впливати на характер культурного і політичного життя. Українські інтелігенти, які самі отримали прекрасну освіту в європейських університетах, намагалися переконати своїх співвітчизників у користі науки та освіти для культурного та політичного розвитку української спільноти. В. Микитась пише, що наукова й педагогічна діяльність мандрівних вчених, студентів, майстрів з України, які свого часу навчалися в Західній Європі й засвоїли там гуманістичні ідеї, сприяла поширенню ідей гуманізму [6]. Випускники європейських університетів засвоювали і продовжували в себе на Батьківщині кращі традиції західноєвропейської освіти та культури.

Природно, що навіть ті представники української еліти, які працювали в рамках традиційної системи і були категоричними прихильниками православної віри, також перебували під сильним впливом польської культури.

Інтелігентське середовище породило специфічні форми організації кращих представників української спільноти – неформальні об'єднання, інтелектуальні товариства, вчені й літературні гуртки, які склали певну опозицію офіційним структурам і діяльність яких акумулювала активність українських книжників, гуманістів, інтелектуалів, викладачів українських шкіл та університетів, представників церкви. Так само, як і в Європі, такі об'єднання виникали поза офіційними державними структурами, регламентованими ролями й офіційним статусом. Тих, хто входив до подібних організаційних утворень, об'єднувала, передусім, спільність інтересів та занять, усвідомлення спільних цілей [8].

Таким чином, необхідним елементом наукового дискурсу щодо змісту політичної думки ранньомодерної України є характеристика культурно–історичних передумов та суспільно–політичного контексту, в яких творились політичні ідеї, погляди, переконання українських мислителів відповідного періоду. Проблеми існування власної церкви, релігійна полеміка, політика польських та українських еліт, політичні протистояння та ідеологічні дискусії, питання про польські впливи в українському житті, високий злет духовної культури в другій половині XVI–XVIII ст. мусять розглядатися лише з урахуванням історичних і етнокультурних координат розвитку української

спільноти. Поєднання візантійської, слов'яно–руської традиції з впливами європейської культури складає основу української ментальності та політичної культури в ранньомодерний період української історії.

Список використаних джерел

1. Грицак, ЯЙ., 1996. 'Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття: навчальний посібник', Київ: *Гене́за*, 356 с.
2. 'Історія української культури: у 5 т.', 2001, *НАН України; Гол. ред. Б. С. Патон*. Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст., відп. ред. Я. Д. Ісаявич, Київ: *Наукова думка*, 847 с.
3. Когут, З., 2004. 'Коріння ідентичності. Студії ранньомодерної та модерної історії України', Київ: *Критика*, 351 с.
4. Лисяк–Рудницький, І., 1994. 'Історичні есе', *Центр дослідження історії ім. Петра Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альбертського ін-ту: в 2 т.*, Київ: *Основи*, Т.1, 520 с.
5. Литвинов, ВД., 2000. 'Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XVI – початку XVII ст.', Київ: *Вид–во С. Павличко «Основи»*, 472 с.
6. Микитась, В., 1994. 'Давньоукраїнські студенти і професори', Київ: *Абрис*, 287 с.
7. Нічик, ВМ., Литвинов, ВД., Стратій, ЯМ., 1991. 'Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні', Київ: *Наукова думка*, 382 с.
8. Петрук, НК., 2007. 'Українська духовна культура XVI–XVII ст.: соціальна організація і формування простору національного буття: монографія', Хмельницький, 288 с.
9. 'Політична думка XX – поч. XXI століття: методологічний і доктринальний підходи: підручник: у 2 т.', 2000, 2016, *за заг. ред. Н. М. Хоми; Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко та ін.*, Львів: *Новий світ*, Т.1, 516 с.; Т.2, 535 с.
10. Попович, М., 2007. 'Григорій Сковорода: філософія свободи', Київ: *Майстерня Білецьких*, 256 с.
11. Смотрицький, М., Мишанич, ОВ ред., 1987. 'Тренос. Українська література XVII ст.', Київ: *Наукова думка*, с.67–93.
12. 'Філософія Відродження на Україні', 1990, *М. В. Каушуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін.*, Київ: *Наукова думка*, 234 с.
13. Шевченко, І., 2001. 'Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття', під редакцією Андрія Ясіновського, Львів: *Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії*, 250 с.
14. Яковенко, Н., 2002. 'Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.', Київ: *Критика*, 416 с.

References

1. Grycak, JaJ., 1996. 'Narys istorii' Ukrainy: formuvannja modernoi' ukrain's'koi' nacii' XIX–XX stolittja: navchal'nyj posibnyk (Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries: a manual)', Kyi'v: *Geneza*, 356 s.
2. 'Istoriija ukrain's'koi' kul'tury: u 5 t. (History of Ukrainian culture: 5 t.)', 2001, *NAN Ukrainy; Gol. red. B. Je. Paton*. T.2: Ukrain's'ka kul'tura XIII – pershoi' polovyny XVII st., vidp. red. Ja. D. Isajevych, Kyi'v: *Naukova dumka*, 847 s.
3. Kogut, Z., 2004. 'Korinnja identychnosti. Studii' rann'o-modernoi' ta modernoi' istorii' Ukrainy (The roots of identity. Early Modern and Modern History Studios of Ukraine)', Kyi'v: *Krytyka*, 351 s.
4. Lysjak–Rudnyc'kyj, I., 1994. 'Istorychni ese (Historical essays)', *Centr doslidzhennja istorii' im. Petra Jacyka Kanad. in-tu ukr. studij Al'berts'kogo in-tu: v 2 t.*, Kyi'v: *Osnovy*, T.1, 520 s.
5. Lytvynov, VD., 2000. 'Renesansnyj gumanizm v Ukraini. Idei' gumanizmu epyhy Vidrozhennja v ukrain's'kij filosofii' XVI – pochatku XVII st. (Renaissance humanism in Ukraine. Ideas of the Renaissance humanism in the Ukrainian philosophy of the 16th – early 17th centuries)', Kyi'v: *Vyd–vo S. Pavlychko «Osnovy»*, 472 s.
6. Mykytas', V., 1994. 'Davn'oukrai'ns'ki studenty i profesory (Early Ukrainian students and professors)', Kyi'v: *Abrys*, 287 s.

7. Nychyk, VM., Lytvynov, VD., Stratij, JaM., 1991. 'Gumanistychni i reformacijni idei' na Ukraïni (Humanistic and Reformation Ideas in Ukraine)', Kyi'v: *Naukova dumka*, 382 s.
8. Petruk, NK., 2007. 'Ukraïns'ka duhovna kul'tura XVI–XVII st.: social'na organizacija i formuvannja prostoru nacional'nogo buttja: monografija (Ukrainian spiritual culture of the 16th–17th centuries: social organization and formation of the space of national existence: monograph)', Hmel'nyc'kyj, 288 s.
9. 'Politychna dumka XX–poch. XXI stolittja: metodologichnyj i doktrynal'nyj pidhody: pidruchnyk: u 2 t. (Political Thought XX – Beg. XXI century: methodological and doctrinal approaches: textbook: 2 t.)', 2000, 2016, *za zag. red. N. M. Homy; T. V. Andrushhenko, O. V. Babkina, V. P. Gorbatenko ta in.*, L'viv: *Novyj svit*, T.1, 516 s.; T.2, 535 s.
10. Popovych, M., 2007. 'Grygorij Skovoroda: filosofija svobody (Gregory Skovoroda: Philosophy of Freedom)', Kyi'v: *Majsternja Bilec'kyh*, 256 s.
11. Smotryc'kyj, M., Myshanych, OV red., 1987. 'Trenos Ukraïns'ka literatura XVII st. (Trenos Ukrainian literature of the XVII century)', Kyi'v: *Naukova dumka*, s.67–93.
12. 'Filosofija Vidrodzhennja na Ukraïni (Philosophy of the Renaissance in Ukraine)', 1990, *M. V. Kashuba, I. V. Paslavs'kyj, I. S. Zahara ta in.*, Kyi'v: *Naukova dumka*, 234 s.
13. Shevchenko, I., 2001. 'Ukraïna mizh Shodom i Zahodom. Narysy z istorii' kul'tury do pochatku XVIII stolittja (Ukraine between East and West. Essays on the history of culture until the beginning of the XVIII century)', *pid redakcijeju Andrija Jasinovs'kogo*, L'viv: *Instytut Istorii' Cerkvy L'vivs'koi' Bogoslovs'koi' Akademii'*, 250 s.
14. Jakovenko, N., 2002. 'Paralel'nyj svit. Doslidzhennja z istorii' ujavlen' ta idej v Ukraïni XVI–XVII st. (The parallel world. Studies on the history of ideas and ideas in Ukraine in the 16th–17th centuries)', Kyi'v: *Krytyka*, 416 s.

* * *